

УДК 811.161.2' 282.2

Способи номінації головних уборів у східноподільських говірках

Статтю присвячено аналізу структури назв головних уборів у східноподільських говірках. Розглянуто афіксальний (суфіксальний, префіксальний) спосіб творення, основоскладання, складні і складені назви головних уборів. Досліджено динаміку та функціонування способів словотвору, творення складених конструкцій, визначено моделі та ступені їхньої продуктивності.

Ключові слова: складні назви, складені назви, назви головних уборів, східноподільські говірки.

Способы номинации головных уборов у восточноподольских говорах

Статья посвящена анализу структуры названий головных уборов у восточноподольских говорах. Рассмотрены аффиксальный (суффиксальный, приставочный) способ образования, основосложения, сложные и составные названия головных уборов. Исследована динамика и функционирования способов словообразования, создания составных конструкций, определены модели и степени их производительности.

Ключевые слова: сложные названия, составленные названия, названия головных уборов, восточноподольские говора.

Ways of nomination of head-gear in East Podillya dialects

This paper considers the structure of nominations of head-gear in East Podillya dialects. Affixal (suffical, prefixal) way of word building and composition are considered, complex and composite nominations of head-gear are studied. The dynamics and functioning of the ways of word building, formation of composite constructions are investigated, models and degrees of their productivity are defined.

Key words: complex nominations, composite nominations, nominations of head-gear, East Podillya dialects.

Найменування головних уборів неодноразово були предметом вивчення багатьох мовознавців. Семантику та функціонування назв головних уборів у пам'ятках української мови простежила Г. Войтів. Ця група лексики була в полі зору багатьох дослідників, зокрема номінацію головних уборів у поліських говірках розглядали Л.Г. Анисимова [1], Ф. Й. Бабій [2; 3], Г. І. Гримашевич [9; 10], у говірках Поділля – З. О. Тканко [16], у говірках Карпат – Н. І. Пашкова [14], в угорських говорах Закарпаття – М. Ж. Дерке [12], у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя – Т. В. Щербина [17; 18]. Номінація головних уборів у говірках Східного Поділля не вивчена, що і визначає актуальність нашого дослідження.

Мета статті – дослідити способи номінації головних уборів у східноподільських говірках, розглянути способи творення номенів, визначити моделі складних і складених найменувань та ступені їхньої продуктивності.

Серед способів номінації головних уборів у східноподільських говірках розглянуто словотворення, зокрема афіксацію (префіксальний і суфіксальний способи творення), основоскладання, творення складених конструкцій (дво-, трьохкомпонентних номенів).

У досліджуваних говірках ступінь активності суфіксів неоднаковий. Високу продуктивність виявляє суфікс -к-, властивий іменникам жіночого роду: *к^лепка* ‘чоловічий головний убір із козирком’, *ву^лшанка* ‘чоловіча хутряна шапка з вухами’, *оу^лчинка* ‘шапка з овчини’, *мала^лхайка* ‘висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом’, *мос^лкоўка* ‘чоловіча зимова шапка’, *ку^лбанка* ‘висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом’, *б^лойарка* ‘зимова жіноча шапка особливого крою, схожа на ту, яку носили бояри’, *кор^лчагінка* ‘чоловіча сукняна шапка з гострим верхом’, *ча^лнайіўка* ‘висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом’, *па^лнамка* ‘літній капелюх із широкими крисами, плетений або пошитий із тканини’, ‘дитячий літній головний убір з тонкої тканини’, ‘легка шапочка з приплюснутим верхом, яку носили піонери’, *ол^лім^лпійка* ‘спортивна шапочка’, *пле^лт’онка*

(пле^uт'анка) 'плетена шапочка', рад^lнинка 'невелика шерстяна хустка з тороками', не^uїлонка (ниї^lлонка, наї^lлонка, найа^lлонка, найї^lлонка, не^uїї^lлонка, н'її^lлонка) 'хустка з нейлону', паву^lтинка (паву^tт'інка, пау^tт'інка, пау^lтинка) 'просвітчаста хустка білого кольору, вив'язана з тонкої шерсті або пуху', мусл^lінка (муш^lл'інка, мос^lл'інка) 'невелика хустка з тонкої тканини'. Значна частина іменників жіночого роду на позначення головних уборів є віддієслівними дериватами, в утворенні яких бере участь суфікс -к- : об^lманка 'хутряна шапка з пришитими вухами', обⁿпінка, о^lхапка, на^lкид^mка, на^lпінка, не^uре^uпінка 'велика тепла сукняна хустка з тороками, яку накидають на плечі', на^lм'ітка, на^lм'іточка 'невелика хустка з тонкої тканини', пок^lриванка 'велика тепла сукняна хустка з тороками, яку накидають на плечі'.

Незначна кількість відіменних дериватів зафіксована із суфіксом -ик: ^lгазик 'хустка з дуже тонкої прозорої тканини', пухо^lвик 'пухова хустка', ^lп'іўник 'хлопчача трикотажна шапочка з приплюснутим верхом'.

Продуктивними у східноподільських говірках є синонімічні суфікси -ик, -к-, що вживаються для творення назв хусток, для яких характерною ознакою є розмір. Такі номени утворені від основ збірних числівників: че^uтве^uрик 'мала за розміром хустка', ше^uсти^lрик 'хустка розміром 60 на 60 см', се^uме^lрик 'хустка розміром 70 на 70 см', вос^lми^lрик 'хустка розміром 80 на 80 см', дис^lати^lрик, де^uс^lатка 'хустка розміром 100 на 100 см', дванац^lати^lрик, два^lнац^lатка (дв'ї^lнац^lатка) 'хустка розміром 120 на 120 см', ш'іс^lц'орка 'хустка розміром 60 на 60 см', вос^lм'орка 'хустка розміром 80 на 80 см', ш'іс^lнац^lатка 'хустка розміром 160 на 160 см'.

Менш продуктивним є суфікс -ок: пла^lток 'жіночий головний убір квадратної форми з будь-якої тканини', пла^lточок 'невелика хустка з тонкої тканини', не^uту^lшок (не^uету^lшок, не^uіту^lшок) 'хлопчача трикотажна шапочка з приплюснутим верхом'.

Вузьке словотвірне значення мають деривати із суфіксом -ець: че^uпец^l (ч'і^lпец^l) 'давній головний убір заміжньої жінки у формі шапочки', 'головний

убір офіціантки’, *косу/нец*’ ‘трикутна жіноча хустка, яку носять на голові або шиї’.

Не є продуктивним у творенні назв головних уборів у досліджуваних говірках префіксальний, не зафіксовано жодної лексеми, та префіксально-суфіксальний способи. Останнім утворена лише лексема *без^еко/зирка* ‘кашкет без козирка, який носять моряки’.

Серед складних найменувань головних уборів малопродуктивним є спосіб основоскладання. У досліджуваних говірках засвідчені іменники жіночого роду, що творяться за допомогою суфікса -к-, першою частиною яких є числівникова основа, а другою іменникова, де числівник указує на розмір реалії: *тр’ох/р’ічка* ‘невеличка хустка’, *вос’ми/р’ічка* ‘хустка розміром 80 на 80 сантиметрів’, *де^ес’ати/р’ічка* ‘хустка розміром 100 на 100 сантиметрів’, *сто/л’етка* ‘невелика хустина з торочками, посередині з узором у маленькі чорно-білі клітинки, які збільшуються по краях’, ‘картата хустка середнього розміру’ та іменник, який складається з прикметкових основ, які вказують на хутро тварини, з якої виготовлено реалію: *чорно/бурка* ‘шапка з хутра чорно-бурої лисиці’.

Лексема *сто/л’етка*, очевидно, постала в результаті усічення лексеми *сток/л’етка*. На таку мотивацію лексеми *сто/л’етка* уповноважує контекст: *сто/л’етка* – *хустка раз/м’ером при/близно о/дин на о/дин / ма/л’і / др’іб/н’і к/л’еточки / чорн’і з б’ілим / а по кра/йам ши/рок’і / з /нейі йшли ма/лен’к’і тороч/ки* (Сок.).

Складні найменування у досліджуваних говірках, представлені лише двома назвами, у яких поєднано прикладку й означуване слово: *шапка-ву/шанка* ‘чоловіча хутряна шапка з вухами’, *шапка-сто/йанка* ‘висока хутряна чоловіча шапка з суконним верхом’.

У говірках східноподільського ареалу аналітичні назви найчастіше двокомпонентні. Найбільш активно представлені атрибутивні узгоджені словосполучення, побудовані за схемою “прикметник + іменник (загальна назва реалії)”, де прикметник указує на матеріал виготовлення: *си/ц.и^евиї*

пла^лток ‘невелика хустка з ситцю’, атласна хустка ‘хустка з атласу’, каше^мірова (кашм^ірова) хустка ‘хустка з кашеміру’, не^їлонова (ни^їлонова, на^їлонова, но^їлонова, найа^їлонова, найі^їлонова, н’і^їлонова) хустка ‘хустка з нейлону’, пе^ркал’ова хустка ‘хустка з перкалю’, ситцева (с^иц.ева, с’іц.ова) хустка ‘невелика хустка з ситцю’, ше^рст’ана (ше^рс’ц’ана) хустка ‘хустка з шерсті’, ши^фонова хустка ‘хустка з шифону’, шо^укова хустка ‘хустка з шовку’, ш^тапе^л’на (ш^тап^іл’на) хустка ‘хустка зі штапелю’, ба^йкова шапочка ‘дитяча шапочка з байки’, с^иц.ева (с^иц’ова, с’іц.ова) шапочка ‘дитяча шапочка з ситцю’, пу^хова ко^синка ‘трикутна жіноча хустка з пуху’; походження хутра, яке використовують для виготовлення шапки: бобрикова шапка ‘шапка з вичиненої шкіри ягняти’, зайча шапка ‘шапка з вичиненої шкіри зайця’, ка^ракул’ова шапка ‘шапка з каракуля’, кот’ікова шапка ‘шапка з вичиненої шкіри котика’, к^рол’ача (ко^рол’ача) шапка ‘шапка з вичиненої шкіри кроля’, норкова шапка ‘шапка з вичиненої шкіри норки’, о^веча (го^веча) шапка ‘шапка з овчини’, он^датрова (ан^датрова) шапка ‘шапки з вичиненої шкіри ондатри’, пис’ц’ова шапка ‘шапки з вичиненої шкіри песця’, пи^жикова шапка ‘шапка з вичиненої шкіри пижика’, с^мушева (с^мушова) шапка ‘шапка з вичиненої шкіри новонародженого ягняти’.

Досить продуктивними є різновиди аналізованої моделі, у яких прикметник указує на колір і малюнок тканини реалії: бе^же^ва (бе^жсова, бе^ржова) хустка ‘хустка світло-коричневого кольору з кремовим відтінком з білими берегами’, ко^фейна (кох^вейна) хустка ‘хустка світло-коричневого кольору з білими берегами і тороками’, к^ремова хустка ‘хустка кремового кольору’, кар^тата хустка ‘велика тепла сукняна хустка в клітинку’, к^л’етушина хустка ‘хустка у клітинку’, аме^ри^канс’ка хустка, загра^нична хустка ‘велика вишнева квітчаста хустка з тонкої шерсті’, ци^ганс’ка хустка ‘велика квітчаста хустка з тонкої шерсті з китицями’, ‘велика чорна, квітчаста хустка з тороками’, ки^тайс’ка хустка ‘хустка вишневого кольору з узорами’, ‘тоненька хустка з яскравими квіточками’, ту^рец’ка хустка

‘хустка з турецьким узором’: *у́зори зробо́єн’і по-ту́рецькому / так йак гад’у́чками / ромб’іками* (Хиж.), *ро́с’їс’ка хустка* ‘невелика хустка з узорами’: *на ро́с’їс’к’і хус’ці зображе́н’і л’уди / кон’і* (Ул.), *укра’їїнс’ка хустка* ‘невелика хустка з особливими малюнками’: *на укра’їїнс’к’і хус’ці / ц’в’іти / ка́л’іна / ма́л’іна* (Ул.); або ж товщину матеріалу з якого виготовлена реалія: *зру́ба хустка* ‘велика тепла сукняна хустка з тороками, яку накидають на плечі’, *газови́й пла́ток*, *газова хустка* ‘хустка з дуже тонкої прозорої тканини’, *прозра́чна хустка* ‘хустка з тонкої прозорої тканини’, *капро́нова хустка* ‘хустка з синтетичної тонкої прозорої тканини’, *зо́нова хустка* ‘біла хустка з дуже тонкої тканини’, *то́нен’ка шапочка* ‘дитяча шапочка з ситцю’.

Менш продуктивним є варіанти названої моделі, у яких прикметник указує на призначення реалії: *носо́ва хус’тинка* ‘хусточка для витирання носа, обличчя’, *сва́тал’на хустка* ‘хустка, якою пов’язують нареченого на сватанні’, *ве́с’і́л’на (в’іс’і́л’на) хустка*, *покри́вал’на хустка* ‘хустка, якою покривають наречену’, *у́йа’зал’на хустка*, *поу́йазувал’на ~*, *свад’і́бна ~*, *шл’у́бна ~* ‘хустка, якою пов’язують нареченого на весіллі’; спосіб виготовлення: *плет’ана хустка* ‘плетена хустка невеликих розмірів’, *ажу́рна хустка* ‘просвітчаста хустка білого кольору, вив’язана з тонкої шерсті або пуху’, *плете́на (плет’ана) шапочка* ‘плетена шапочка’, *в’йазана шапочка* ‘плетена шапочка’; сезон носіння: *зимо́ва хустка* ‘велика тепла сукняна хустка з тороками, яку накидають на плечі’, *зимн’а (з’і́мна, з’і́мн’а) шапка* ‘чоловічий зимовий головний убір з будь-якого хутра’, *зимо́ва шапочка* ‘дитячий головний убір із хутра’, *л’і́тн’а шапочка* ‘дитяча шапочка з ситцю’; форми: *гостро́верха шапка* ‘чоловіча сукняна шапка з гострим верхом’.

Малопродуктивною є модель, у якій прикметник указує на спосіб носіння: *наки́дний пла́ток*, *накри́у́на хус’тина*, *наки́дал’на хустка*, *наки́д’на ~*, *напи́нал’на ~*, *опки́д’на ~*, *обмот’кова ~*, *опи́нал’на ~*, *опи́н’кова ~*,

пле"чо/ва ~, *пл'іч/на* ~ ‘велика тепла сукняна хустка з тороками, яку накидають на плечі’.

У говірках східноpodільського ареалу за аналізованою моделлю зафіксовано утворення, у яких прикметник указує на розмір реалії: *ви^елика* *хустка*, *здо/рова* ~ ‘хустка великого розміру’, *ма/ла* *хустка* ‘хустка малого розміру’, *се"редн'а* *хустка* ‘хустка середнього розміру’, *пла/ток ве/ликий* ‘велика тепла сукняна хустка з тороками, яку накидають на плечі’; або ж утворення за схемою “іменник (загальна назва реалії) + прикметник в родовому відмінку + іменник”: *хустка ви^еликої ру/ки* ‘хустка великого розміру’, *хустка ма/лої ру/ки* ‘хустка малого розміру’, *хустка си^ередн'ой ру/ки* ‘хустка середнього розміру’.

У досліджуваних говірках зафіксовано аналітичні найменування хустки різних розмірів, утворених за моделлю “іменник (загальна назва реалії) + порядковий числівник + іменник”: *хустка че"т/вертий номе"р*, ‘мала за розміром хустка’, *хустка шостий номе"р* ‘хустка розміром 60 на 60 см’, *хустка с'омий номе"р* ‘хустка розміром 70 на 70 см’, *хустка вос'мий номе"р* ‘хустка розміром 80 на 80 см’, *хустка ди/с'ятий номе"р* ‘хустка розміром 100 на 100 см’, *хустка два/нац'ятий номе"р* ‘хустка розміром 120 на 120 см’.

Рідше словосполучення можуть утворювати два іменники, поєднані зв'язком керування “іменник (загальна назва реалії) + прийменник з + іменник в орудному відмінку”: *шапка з ву/хами* ‘чоловіча хутряна шапка з вухами’, *шапочка з о/борками* ‘легка дитяча шапочка з оборками’, *шапочка з ру/шами* (*р'у/шиками*, *ру/шиками*) ‘легка дитяча шапочка з оборками’; “іменник (загальна назва реалії) + прийменник з + іменник в родовому відмінку”: *шапка з нутр'ійі* ‘шапка з вичиненої шкіри нутрії’; “іменник (загальна назва реалії) + прийменник до + іменник у родовому відмінку”: *хустка до бо/ку* ‘хустка, якою пов'язують нареченого на весіллі’; “іменник (загальна назва реалії) + прийменник для + іменник у родовому відмінку”: *хустка дл'а ж/ін'і/ха* ‘хустка, якою пов'язують нареченого на весіллі’.

Отже, у досліджуваній мікрогрупі лексики на позначення головних уборів у східноподільських говірках номінативні одиниці представлені однослівними номенами, складними і складеними найменуваннями. Однослівні номени репрезентовано одним лексико-граматичним класом – іменниками. Досліджуваний матеріал показав, що суфіксальний спосіб творення номенів більш продуктивний, ніж префіксальний та основоскладання. Засобом вираження більшості аналітичних найменувань є атрибутивне узгоджене словосполучення, де роль стрижневого слова виконує лексема – назва різновиду головного убору, а залежне слово – прикметник-конкретизатор. Найпродуктивнішими серед складених назв є атрибутивні словосполучення, у яких прикметник вказує на матеріал виготовлення реалії. Рідше словосполучення можуть утворювати два іменники, поєднані зв'язком керування.

Література

1. Анисимова Л. Г. Поліські назви головних уборів, мотивовані способом носіння / Л. Г. Анисимова, О. М. Никончук // Проблеми української діалектології на сучасному етапі. – Житомир, 1990. – С. 206 – 207.
2. Бабий Ф. И. Бытовая лексика говорів среднего бассейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов) : дисс.... канд. филол. наук : 10.02.02 / Бабий Федор Иосифович. – Ужгород, 1985. – 228 с.
3. Бабій Ф. Й. Назви головних уборів у говірках ровенського Полісся / Ф. Й. Бабій // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. – Житомир, 1983. – С. 176 – 178.
4. Березовська Г. Г. Словник назв одягу та взуття у східноподільських говірках / Г. Г. Березовська. – Умань : Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. – 348 с.
5. Войтів Г. Назви головних уборів у пам'ятках української мови (історія, семантика, функціонування) / Г. Войтів // Записки НТШ. – Т. CCXLVI. Праці філологічної секції. – Львів, 2003. – С. 272 – 299.

6. Городенська К.Г. Префікси і префіксоїди в українській мові // Мовознавство. – 1986. - №1. – С. 36-41.
7. Гороф'янюк І. Способи номінації в мікологічній лексиці центральноподільських говірок / І. Гороф'янюк // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / МОН України. Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького ; відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси : Брама – Україна, 2009. – Вип. 9. – С. 89 – 99.
8. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія : навч. посібник для студ. філол. спец. вищих закл. освіти / В. О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.
9. Гримашевич Г. І. Мотиви номінації хустки у середньополіських говірках / Г. І. Гримашевич // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. / відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси : Брама-Україна, 2006. – С. 207 – 213.
10. Гримашевич Г. І. Номінація одягу та взуття в середньополіському діалекті : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 / Гримашевич Галина Іванівна. – К., 2003. – 532 арк. : іл.
11. Дворянкін В.О. Номінативні процеси в українських східностепових говірках : автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В.О. Дворянкін. – Луганськ, 2006. – 23 с.
12. Дєрке М. Ж. Назви одягу в угорських говорах Закарпаття : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.09 / Дєрке Магдалина Жигмондівна. – Ужгород, 2002. – 184 с.
13. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті / Я. В. Закревська. – К. : Наук. думка, 1976. – 163 с.
14. Пашкова Н. І. Назви одягу в українських говорах Карпат (структурно-семантична, генетична та ареальна характеристика) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Пашкова Надія Ігорівна. – К., 1999. – 227 с.
15. Словник української мови : в 11-ти т. / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

- 16.Тканко З. О. Головні жіночі убори Поділля / З. О. Тканко // Народна творчість та етнографія. – 1988. – № 6. – С. 44 – 46.
- 17.Щербина Т. В. Назви жіночих головних уборів у говірках середньонадніпрянсько-степового порубіжжя / Т. В. Щербина // Лінгвістичні студії : зб. наук. пр. / відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси : Брама – Україна, 2006. – С. 207 – 213.
- 18.Щербина Т. В. Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Щербина Тетяна Василівна. – К., 2003. – 341 с.

Список скорочень:

Сок. – Соколівка, Хиж. – Хижня Жашківський район Черкаська область,
Ул.- Ульяновка Ульяновський район Кіровоградська область.